

UDC 94(477.7)“17”

REPLICAS OF THE OTTOMAN MILITARY CULTURE IN THE MILITARY LIFESTYLE OF THE COSSACK HETMANATE IN THE END OF THE 17TH CENTURY

Oleksii Sokyрко

PhD (History)

Faculty of History

Taras Shevchenko National University of Kyiv

60, Volodymyrska St., Kyiv, 01601, Ukraine

sag@univ.kiev.ua

ORCID: 0000-0003-3841-9782

The article presents a comparative analysis of the material maintenance forms of the professional troops of the Cossack Hetmanate and the Ottoman Empire – serdyuks and janissaries through the prism of their subcultures. Ottoman influences on the military and political practices and daily life of the Hetmanate became very intense and noticeable in the middle and second half of the 17th century thanks to a series of alliances and joint military campaigns. In the system of providing and maintaining professional mercenary troops of the Hetmanate, not only the traditions that came from the Polish-Lithuanian Commonwealth, but also borrowings from Ottoman military traditions are followed.

The distribution of ready-made clothes, special premium payments and other forms of incentives to the hetman's serdyuks indicate many common features with the maintenance practices of the elite units of the janissary corps – the serden-geçtiler. These formations served as a model for the creation of permanent Serdyuk infantry regiments in the Hetmanate during the reign of Petro Doroshenko (1665–1676). Later, such contingents joined the armies of the left-bank Hetmans Ivan Samoilovych (1672–1687) and Ivan Mazepa (1687–1709). Along with the form of recruitment, traditions of material support of serdengechti were obviously borrowed. Special payments to serdyuks “for boots” and special monetary bonuses on the eve of campaigns, which have direct analogues in Ottoman practice, are applied to themselves. One of the notable features characteristic of the janissary subculture was purchases by the hetman's treasury for the mercenaries' cauldrons (kazan), which were the symbols of the military community that received food from the hands of the Hetman. Cauldrons were widely used in the Cossack army, but were bought with private money and were common camp implements. Food (“bread”), along with clothing (“barwa”), which, like that of the janissaries, was of the same type of the uniform, received by hetmans' serdyuks were a sign of subjection and obedience. Paying mercenaries a salary (“zhold”), special monetary bonuses, clothing and products (in addition to a utilitarian role) also had a deeply symbolic meaning, marking the patronage and special care of the ruler over them.

Keywords: Cossack Hetmanate; food culture; Cossacks; janissaries; mercenaries; Ottoman Empire; serdyuks; warfare

РЕПЛІКИ ОСМАНСЬКОЇ МІЛІТАРНОЇ КУЛЬТУРИ У ВІЙСЬКОВОМУ ПОБУТІ ГЕТЬМАНЩИНИ КІНЦЯ XVII ст.

О. Г. Сокирко

Вступ

Важливість східних впливів на формування та історію українського козацтва (особливо раннього періоду) – доволі усталена теза в сучасній українській та зарубіжній

історіографії, попри те що їхня ідентифікація в конкретних виявах політичного, соціального чи культурного життя наразі все ще є точковою й несистемною. Якщо в ранніх роботах істориків козащини або українських сходознавців лише зауважувалися поодинокі приклади наявності орієнтального впливу (як-от етимологія слова “козак”, тюркські запозичення в побутовій та військовій лексиці, антропонімії й топонімії тощо) [Дашкевич 1991, 28–44; Прицак 1965, 76–78; Pritsak 2006, 237–243], то в дослідженнях останніх десятиліть дослідниками порушуються набагато масштабніші проблеми, як-от трансфер культурних практик і традицій, владних інститутів, політичної культури та ін. [Брехуненко 2011; Брехуненко, Грабовський... 2018]. Особливо продуктивними виявилися компаративістичні студії із залученням етнографічного та антропологічного матеріалу, що дали змогу оцінити масштаби впливу традицій тюркських чоловічих військових союзів на феномен козакування в прикордонних регіонах пізньосередньовічної України-Руси, ранніх форм самоорганізації українського низового та реєстрового козацтва [Грибовський 2012, 20–33; Грибовський 2018, 93–172; Грибовський 2019, 255–272; Мільчев 2009, 21–27]. Не менш результативними стали спроби “прочитання” політичної культури й потестарних інститутів козацтва періоду Гетьманщини крізь призму ідеологем і практик т. зв. “степових імперій” – нащадків Золотої Орди (Кримського ханату) й Османської імперії [Галенко 2011, 224–233; Середа 2008, 57–72; 2015].

Організація, військові технології та логістичні практики османської армії упродовж кінця XV – початку XVII ст., разом з іншими феноменами ісламської культури, справили величезний вплив на ранньомодерну Європу. Особливо помітним він був у її центральних та східних регіонах, які перебували в безпосередньому контакті з османською цивілізацією, виступаючи трансферною зоною для решти християнського світу. Османська мілітарна мода знайшла своє чи не найяскравіше втілення в одязі та озброєнні (найбільш зримих слідах орієнту у сприйнятті Західної Європи) місцевої знаті – волоських і молдавських бояр, трансильванських бояр, руської та польської шляхти [Ciesielski 2009, 97–111; Zygulski 1982, 172–181, 233–239, 243–250]. Під впливом війн із турками й татарами постали численні наслідування їхніх найбільш боєздатних родів війська: важкоозброєної кавалерії *сипахів*, що спричинилися до появи сербських *раців*, польських і угорських *гусарів*; легкої кінноти татар, ногайців і черкесів, яка правила першовзірцем для легкої кавалерії “національного автораменту” в Речі Посполитій – *татарських, панцерних і п’ятигорських хоругв*. З іншого боку, чимало впливів османів можна простежити в галузі військового постачання, ведення облог, використання артилерії чи рухомих таборів арміями Священної Римської імперії, Речі Посполитої, Трансильванії.

Оскільки Козацький Гетьманат від початку свого існування був наскрізь мілітаризованим утворенням, яке фактично виникло на основі козацького війська (на що вказувала і його самоназва – Військо Запорозьке), особливої актуальності набуває порівняльний аналіз його військових і політичних інститутів з перспективи впливу на них згаданих вище степових імперій, які за своєю сутністю так само були мілітаризованими державами, створені кастами воїнів і структуровані для потреб війни [Aksan 2011, 141–164; Khazanov 2013, 187–207; Paul 2003, 25–68]. Такий аналіз не має на меті пряме порівняння, яке, очевидно, було б позбавлене сенсу та наукової коректності, а передбачає радше зіставлення, паралельне прочитання, яке б сигналізувало лише потенційно можливі впливи (і то не односторонні, а взаємні) й порушило питання про форми соціокультурного трансферу. З іншого боку, відстеження орієнтальних впливів дало б змогу чіткіше осягнути природу й механізми, закладені в структури військової організації козаків, які трансформувалися в політичні, адміністративні та судові інститути Гетьманщини, увійшовши в синтез із річпосполитськими традиціями. Це видається особливо важливим ще й з огляду на те, що козацькі військові та політичні практики до початку XVIII ст. функціонували на рівні звичаєвої традиції “прав і вольностей”, довгий час не артикульованих у

писаному праві чи політичних трактатах. Отже, з'ясувати алгоритм їхнього функціонування можна, зокрема, і в процесі зіставлення з їхніми аналогами / першозразками східного походження.

У сучасній історіографії наголошується здебільшого на татарських впливах на військову справу та субкультуру ранньомодерної України, тоді як роль османських традицій лише констатується. Очевидно, причиною цього є недостатність наших знань про практику, форми контактів та алгоритми взаємовпливу [Остапчук 1992, 94–112]. Кримське ханство було географічно ближчим, і контакти з його населенням і культурою тривали природним чином, як результат довгого й тісного сусідства. Контактна зона з османським світом була географічно трохи віддаленіша (хоча османи, безумовно, були присутні і в Криму та Приазов'ї), охоплюючи анклав військових факторій у Північно-Західному Причорномор'ї, який у середині XVII ст. поширився на гирло й нижню течію Дніпра. Спектр стосунків із кримськими татарами та османами був дуже широкий, починаючи від воєнного протистояння й спільних воєнних виправ до цілком чи почасти мирних, як-от дипломатія, торгівля, міграції переселенців тощо [Брехуненко, Грабовський... 2018, 9–19, 26–79; Верменич 2014, 126–160; Галенко 2006, 203–231; Чухліб 2010; Davies 2007; Turanly 2019, 39–55; Kołodziejczyk 2011; Ostapchuk 2001, 23–95; 2013, 123–152]. Водночас не варто забувати, що в цій ситуації Україна мала справу не з носіями “класичної” рафінованої орієнтальної культури, а радше з одним із провінційних різновидів великого *Rax Ottomana* [Kołodziejczyk 2004, 441–448].

Нижче ми спробуємо проаналізувати ті риси у військовому побуті козацтва та гетьманських найманців, у яких можна відчитати більш-менш виразний слід османської мілітарної культури. Ми свідомо залишаємо за межами нашої уваги східні впливи на військове мистецтво козацького та охотницького війська, що потребують спеціального ґрунтовного дослідження. Натомість у фокусі пропонованого дослідження перебуватимуть ті побутові реалії козацького й особливо найманого війська, які, окрім суто практичної функції, мали ще й певне символічне навантаження: йдеться, зокрема, про одяг, платню, казани та інші форми матеріальної винагороди за вояцьку службу. Їхня суголосність або ж, навпаки, оригінальність у зіставленні з османськими практиками, на нашу думку, здатні бодай пунктирно окреслити характер можливих запозичень і оприятити їхнє місце в мілітарній культурі Гетьманщини.

Османські впливи на мілітарні практики армій Центрально-Східної Європи

Звужуючи питання османських впливів / запозичень до суто військової сфери, варто нагадати, що руська шляхта й українське козацтво мали тривалий досвід участі у війнах з Османською імперією, починаючи принаймні з XVI ст. У хронологічно найближчому до нашого дослідження періоді такий досвід динамічного знайомства з османськими воєнними практиками припав на першу чверть XVII ст., кульмінацією якого була Хотинська війна 1620–1621 рр. Ціла серія спільних козацько-османських воєнних виправ, у результаті яких східні військові практики стали ще ближчими, відбулася в 1669–1681 рр., після прийняття турецької протекції гетьманами Петром Дорошенком і Юрієм Хмельницьким. Не варто також забувати, що козацькі дипломати, військові та купці на власні очі спостерігали за службою і побутом численних турецьких гарнізонів, розташованих на величезному просторі від Азова до Ізмаїла [Sydorenko 2022, 129–144]. Територія османської військової присутності, а отже й протяжність контактної зони з Україною, збільшилася в 1672–1699 р. за рахунок підпорядкування Поділля [Kołodziejczyk 1994].

Воєнні успіхи султанської армії були прямо пропорційні наслідуванню її мілітарних практик збройними силами супротивних держав, а також країн-лімітрофів.

Одним з таких прикладів є створення постійних формувань піхоти, озброєної вогнепальною зброєю, організаційним взірцем для яких слугував яничарський корпус (тур. *yeni çeri* “нове військо”) – найбільш боєздатна частина османської армії [Дудар, Срібняк 2013, 20–34; Aksan 2006, 81–117; Murphey 1999, 43–49; Veinstein 2013, 115–134]. Модифікованими версіями яничарів стали контингенти *сейменів* у Трансильванії [Ardelean 2012, 119–134], Валаському та Молдавському князівствах [Neagoe 2006, 279–284], *стрільці* в Московській державі, *секбани* і *тюфекчі куллар* у Кримському ханстві [Шейхумеров 2017, 321–326]. У Речі Посполитій мода на “яничарський стиль” сформувалася не так як наслідування передового досвіду, а радше як символ перемог над османами наприкінці XVII ст. Яничарський підрозділ, убраний та озброєний на кшталт турецьких першозразків, був одним з найекзотичніших у королівській гвардії Речі Посполитої від часів Яна III Собеського; окремі яничарські хоругви (роги) мали також великий коронний та великий литовський гетьмани [Ciesielski 2009, 103–104; Wimmer 1978, 308, 313, 319]. У XVIII ст. вельми поширеними були яничарські військові оркестри, стиль і музичні особливості яких істотно повпливали на європейську інструментальну музику. Одним з об’єктів численних наслідувань і регіональних модифікацій стали яничарські мушкети з гнотовими та ударно-кремінними механізмами, які знайшли широке побутування в арміях балканських народів. Їхні аналоги – “яничарки” (польськ. *janczarka*) були дуже поширені в арсеналах коронної та руської шляхти, реєстрових, запорозьких, слобідських і донських козаків [Zygulski 1982, 173–174].

Показово, що ці тенденції не оминули й козацьке військо, хоча виявлені наразі згадки про присутність турецьких вояків і безпосередньо яничарів є доволі уривчастими й невиразними [Галенко 1998, 106, 108–109]. Вперше яничари у складі війська Хмельницького згадуються в битві під Батогом у листі до люблінського воєвського Якуба Міхаловського від 12 червня 1652 р. Його анонімний автор, який був очевидцем битви або ж чув про неї від безпосередніх учасників, зазначає, що яничари атакували табір коронного війська в той час, коли козаки й татари вдалися до удаваного відступу. Щоправда, з тексту листа незрозуміло, до чиєї саме армії, татарської чи козацької, належали яничари, яких було “кільканадцять тисяч” [Голінський 2020, 283; Грушевський 1996, 438]. Вдруге “турские люди” й волоські відділи під орудою воєводи Георгія Штефана, що мали прийти на допомогу військам Івана Виговського, згадані у відписці до царя московського воєводи Василя Шереметева від 29 березня 1659 р. Ця звістка дала підстави Михайлу Грушевському назвати це “наємним військом зза Дунаю: волохи, серби, яничари”, яке Виговський намагався долучити до вже наявних найманих відділів, що воювали проти антигетьманської опозиції, очолюваної полтавським полковником Мартином Пушкарем [Грушевський 1998, 136]!

Коли йдеться про орієнтальні впливи на українські мілітарні практики, у поле зору дослідників зазвичай потрапляють ті з них, що безпосередньо пов’язані з козацтвом: структурою війська (курінний і сотенний поділ), організацією воєнних кампаній, традицією скликання рад та обрання ватажків, військовими урядниками (кошовими й курінними отаманами, осавулами та ін.), – умовний “родовід” яких асоціюється з аналогічними явищами в степових спільнотах. Звісно, більшість із них були властиві передусім Запорозькій Січі (зрештою, на це вказує і її суто тюркська самоназва – Кіш (тюрк. *koş* “табір”)), яка своєю чергою запліднила цими практиками й реєстрове козацтво, що в середині XVII ст. створило власну державу – Гетьманщину. Водночас вияви східних мілітарних практик можна простежити і в інших військових інститутах, зокрема в найманому (охотницькому) війську козацьких гетьманів, що зародилося ще на початку Хмельниччини й сформувалося в окремий від козацького війська вид збройних сил у добу Руїни.

**Охотницьке (наймане) військо Гетьманщини
та його османські паралелі**

Витворення організаційної моделі найманого війська право- та лівобережних гетьманатів відбувалося упродовж 60–70-х рр. XVII ст. У її основу було покладено синтез козацьких військових практик (озброєння, тактика, організація) і військових традицій коронного війська (система командних рангів, фінансування та забезпечення) [Сокирко 2006а, 123–237]. Основу найманого корпусу становили піхотні (сердюцькі або охочепіхотні) полки. Перші згадки про сердюків в армії правобережного гетьмана Петра Дорошенка належать до середини 60-х рр. XVII ст. [Крикун 2006, 238], але, на жаль, ми не маємо жодної інформації про обставини їхнього створення, організацію та комплектування. Пролити світло на ці питання дає змогу аналіз етимології терміна “сердюк”. Цей шлях є звичним алгоритмом пошуку витоків якогось історичного явища, не зафіксованого в прямих повідомленнях джерел. Етимологія слова “сердюк” довгий час була дискусійною, але щодо українських сердюків вона недвозначно вказує на османські джерела запозичення [Сокирко 2019, 3–11]. На сьогодні найбільш обґрунтованою версією видається припущення Миколи Костомарова, який вважав, що термін походить від турецького “*serden-geçtiler*” (з тур. букв. “відчайдух”, “шибайголова”) – назви волонтерських підрозділів в османській армії, складених з яничарів та сипахів султанської гвардії (*kapıkulu sipahis*), що виконували особливо небезпечні завдання (висадки десантів, ударні групи при штурмах та оборонах фортець, диверсійних операціях тощо), отримуючи дуже високу платню й підвищення по службі [Костомаров 1905, 261; Murphey 1999, 163–164]. У своїй версії Костомаров спирався на повідомлення про серденгестів з мемуарів учасника російсько-турецької війни 1735–1739 рр., російського офіцера німецького походження Христофора Манштейна, стверджуючи, що Дорошенко з огляду на його орієнтацію на османську протекцію теоретично міг запозичити цю назву для своїх прибічних військ, а османське “серденгесті” стало дериватом для українського слова “сердюк”. Поява терміна “сердюк” означала не тільки виникнення нової найманської спільноти, а й потребу її відмежування від інших, аналогічних, найманських ватаг Правобережжя, що існували паралельно. Як справедливо зауважував Марк Блок, “поява слова – це завжди помітний факт, навіть якщо сам предмет вже існував раніше; він відзначає, що настав вирішальний період [його] усвідомлення”.

Контекст джерельних згадок про сердюків свідчить про те, що цим терміном сучасники іменували спільноту військових заробітчан-“охотників”, які не мали постійного місця осідку, мандруючи на теренах Східного Поділля та правобережної Наддніпряниці від одного наймача до іншого. В умовах політичної нестабільності, а надто постійного дефіциту грошей сердюки періодично опинялися то в козацькому, то в польському таборі. Комендант польської залоги в Білій Церкві Ян Льобель описує сердюків (серденят) як відважних найманців, які “шукають служби”, але їх приймають із великим страхом, бо бояться зради. Деякі з них виявляють готовність служити й Речі Посполитій, однак, зазначає Льобель, “треба б їм (за це. – О. С.) щось дати й барву пообіцяти” [Acta historica... 1880, 603]. Водночас серденят цінували за відвагу й великий бойовий досвід, набутий на службі в різних володарів. Зауважуючи професіоналізм найманців і прагнучи їхньої лояльності, Ян II Казимир радив коронним реґиментарям приваблювати цих “волонтерів і охотників” на свій бік зазивними листами й щедрою платнею, відриваючи в такий спосіб від козацької протекції [Acta historica... 1880, 277].

Звернімо увагу на те, що турецькі серденгесті були не просто елітними ударними підрозділами яничарського корпусу, а особливою системою набору добровольців для виконання небезпечних завдань, – фактор, який також ріднить їхню службу із сердюцькою, що запроваджувала іншу, як порівняти з козаками, мотивацію служби: гроші, трофеї та кар’єрне зростання. Отже, у Гетьманщині часів Дорошенка

було до певної міри скопійовано османську практику формування добірних частин з волонтерів-“охотників”, які, подібно до яничарів, утворили піхотний корпус, що став ядром постійної гетьманської армії. Як ми побачимо далі, ця практика наслідувала не лише принцип набору досвідчених жовнірів-ветеранів, а й форми їхнього забезпечення у вигляді особливих грошових виплат, премій, видач одягу й таборового реманенту. Ці, на перший погляд, утилітарні речі, пов’язані з побутом і тілесністю вояків, насправді мали ще й глибоко символічний зміст, маркуючи належність найманської спільноти до гетьманської служби, а отже, й опіку, протекцію володаря над своїми воїнами.

У контексті згадок про султанських серденгестів варто звернути увагу на їхню подібність із формаціями “охотників”-волонтерів, яких разом із територіальними ополченнями виставляли османські провінції, – *gönüllü* – буквально “волонтери, що воюють із серцем”, “з охотою”. Вони належали до провінційних яничарських залог, хоча формально до складу корпусу не входили й не отримували платні, лише користуючись статусом яничара. Аналогічну формацію, але завербовану суто з добровольців, які служили лише за воєнну здобич, утворювали також *akinci* [Aksan 2011, 154; Alkan 2013, 492–501; Özcan 1989, 249–250]. Так чи інакше, але в українській мові слово “сердюк” могло з’явитися як калька з турецької, позначивши дуже близьку за сутністю групу найманців-волонтерів, що відчайдушно служить своєму суверену за гроші та воєнну здобич. Перенесена в Лівобережну Україну разом із втікачами від Дорошенка, традиція іменування найманної піхоти “сердюками” символізувала формування нового військового феномену – найманого піхотного війська національного типу.

Гетьманська й султанська платня: гроші, продукти, одяг

Втім, вплив османської мілітарної моди слід вбачати не лише у факті появи сердюків як певної модифікації системи набору до елітних військових формувань. Як відомо, у своїх головних рисах забезпечення гетьманських найманців – того типу війська, який критично залежав від державного фінансування, – взувалося на річпосполитську систему: найманці отримували грошову платню (“жолд”), а також продовольство (“хліб войсковий”, “хліб”), яке частково надходило із запасів гетьманського двору, частково – від місцевого населення територій, де квартирували полки (“стація”). До централізованого постачання, яке забезпечувало гетьманське правління, окрім жолду, належали боєприпаси (порох і свинець), а також “барва” – особливий уніфікований комплект одягу (здебільшого жупани, чоботи, шапки й іноді кожухи), який символічно виокремлював найманців як особливу категорію гетьманських військових слуг [Сокирко 2002, 173–188]. На сьогодні достеменно відомо про видачу барви лише охочепіхотним полкам, тоді як охочекомонним (компанійським) частинам зазвичай видавали гроші “на одягу” [Акты... 1855, 147, 154].

Барва, що була до появи одностроїв таким собі різновидом військової ліvreї, своїм фасоном і кольором вказувала на належність вояків до певного підрозділу або армії. Після Тридцятирічної війни 1618–1648 рр. у європейських арміях поступово з’являються перші однострої (стандартні комплекти одягу, уніфіковані за кольорами, фасонами, розмірами й символами належності до родів військ та посадовими знаками розрізнення), призначені спочатку для гвардійських частин, а згодом і решти військ. Одноманіття в кольорі й мінімальна одноманітність типів вбрання піхоти, кавалерії та артилерії наприкінці XVII ст. набувають характеру мілітарної моди, яка свого піку досягне вже в наступних століттях. Зовнішній вигляд війська відтепер важив не менше, аніж його реальна боєздатність.

Роздача барви гетьманським найманцям мала у своїй основі, безумовно, річпосполитську традицію (на світанку свого існування барву (точніше, сукно) отримували реєстрові козаки). Втім, у Гетьманщині ця практика мала свої особливості: якщо

в коронному війську більш поширеною була роздача сукна, то барва в гетьманській армії видавалася готовими речами – каптанами, жупанами, шапками, чоботами, кожухами й зрідка іншими предметами (рукавиці, панчохи). Головні її елементи – каптани – шили централізовано в ремісничих цехах із сукна, яке закуповувалося коштом військового скарбу. У липні 1667 р. московські шпигуни передавали свідчення “от переволоченского жителя, от портнова мастера”, який “пришел... в Переволочню ис Чигирина до Петрова дня за девят дней и сказывал де... что был де он в Чигирине у Дорошенка; а шил де на запороских козаков жюпаны и иными портными мастера; которья де... козаки пришли к Дорошенку ис Сечи полтораства человек, и те де жюпаны даны им козаком; да и таляри де... им Дорошенко давал в жалованье и велел де им быть на леже в Бужине да в Вороновке” [ІР НБУВ, ф. II, спр. 15422, арк. 103–104]. У Лівобережній Гетьманщині сердюків обшивали ремісники Стародубського, Ніжинського та Прилуцького полків [ІР НБУВ, ф. VIII, спр. 228м, арк. 1080; Лазаревский 1902, 96–97]. Барва мала одноманітний колір: в останній чверті XVII ст. вона шилася з червоного *мусулбесу* (полотна), а пізніше – з білої *габи* (цупкого сукна). Цікаво, що обидва типи тканин належали до турецького імпорту й через свою дешевизну були доволі поширеними в Україні [Лазаревский 1888, 295; Сокирко 2006а, 203–223]. Головна символічна функція барви полягала в зовнішньому виокремленні гетьманських найманців з-поміж інших військових формувань. Іншим призначенням барви була демонстрація зв’язку з володарем / командувачем, який вдягав своїх жовнірів у кольорові сукна, маркуючи в такий спосіб їхню належність до своєї протекції й виявляючи опіку над ними.

Семантично схожі конотації мав і яничарський одяг, який, щоправда, був більш складною символічною системою, що позначала рангові та посадові відмінності вояків, їхні службові категорії (бойові, допоміжні та навчальні), належність до різних родів зброї та конкретних підрозділів. Характерним елементом базового яничарського костюма була висока шапка з білого сукна (тур. *kecze*) з довгим відкидним пологом (тур. *yatyрма*) [Мебде-и Канун-и Йеничери оджагы тарихи 1987, 28, 203, 223]. Згідно з легендою, первісно полог був рукавом, який відкрояв від власного каптана духовний лідер і засновник ордену суфіїв Гаджи Бекташ, поклавши його на голову командира новозаснованого корпусу яничарів, які відтоді стали членами суфійського братства. Решта одягу, який із часом став поділятися на парадний та повсякденний, складалася з каптанів, опанч, штанів, чобіт, ботів і поясів. Усі його елементи мали уніфікований колір і шилися в спеціальних майстернях з матеріалів, закуплених султанською скарбницею [Sahillioğlu 1974, 415–466]. Костюм загалом і кожен його аксесуар символізували тісний духовний і тілесний зв’язок яничарів із султаном, що був опікуном та володарем цього “нового війська”. Одноманітне й водночас пишне вбрання виділяло яничарів з-поміж інших формацій султанської армії. Воно було добре помітне і під час столичних урочистостей, і у воєнних походах, і в мирному повсякденні столичних і провінційних міст, де стояли яничарські гарнізони. Прийняття одягу з рук падишаха означало обопільну згоду на прийняття підданства-протекції володаря над слугами. Яничарське вбрання, отже, виступало не лише самостійною знаковою системою, а й важливим інструментом “біополітики” (*biopolitics*), метою якої було встановлення щільного контролю над тілами й душами султанського воїнства, починаючи від їхнього рекрутування до лав яничарів і завершуючи стадією ветеранства або переходу до інших привілейованих категорій [Quataert 1997, 403–425; Yılmaz 2021, 239–263].

Водночас в османській політичній культурі цей символізм широко використовувався в актах інвеститури султанських васалів. Правителі, що визнавали зверхність султана, як-от молдавські господарі, трансильванські князі, а з певного часу й козацькі гетьмани, окрім спеціальної грамоти (*berat*) і клейнодів (бунчука, шаблі й коня), отримували багато декорований каптан (*kaftan*) і шубу (“*ферязь*”) [Григор’єва

2017, 461–463]. У такий спосіб падишах ніби “покривав” нового васала своїм одягом, огортаючи його захистом і протекцією.

Як бачимо, підставові форми й символічний зміст матеріального заохочення українських сердюків і турецьких яничарів-серденгестів мають цілком тотожний вигляд. Описуючи побут сердюків, московський посланець Сергій Щоголев зазначав: “...они у Дорошенка были и служили из денег, толко де у них и корысти, что пьет да ест, платья и оружье и лошади добрые имеют, за то и умирают” [Акты... 1882, 216]. У “війні універсалів”, що розгорнулася в 60–70-х рр. XVII ст. між правото лівобережними гетьманами в змаганні за найманців, це видно особливо чітко. Зваблюючи на свій бік залогу Черкас, Іван Самойлович у зазивному листі ставив за приклад сердюків полку Михайла Мовчана “и иные компанеи пехотные полки”, які перейшли до нього раніше й служать “не без хлеба и достойного призрения” [Акты... 1882, 589]. Посланець гетьмана, за інформацією московських дипломатів, “привез с собою сукна, и кто придет к нему [из] серденят, дает кофтаны и штаны и шапки; и то де уведав, многие и с сей стороны (Дніпра. – О. С.) к нему Гуляницкому пошли и от Дорошенка идут” [Акты... 1882, 217]. Змагання за гроші та знаки рейментарської милості існувало й між різними формаціями найманців, які, підкреслюючи щедрість потенційного наймача, апелювали до щедрості як однієї з чеснот легітимного володаря. Зокрема, ремствуючи на те, що Іван Мазепа щедро одаряє сердюків і компанійців, “яко им каждого року по жупану и по кожуху и грошей коп по килка”, запорозькі козаки ставили йому за приклад правління “славной памяти гетьмана Ивана Бруховецкого”, від якого січовики мали “на каждого по жупану о козака и грошей коп по дванадцать” [Эварницкий 1903, 105, 107].

Серед інших практик охотницького війська, що мають виразно “східний слід”, були й інші форми платні та спеціальних винагород. До них, зокрема, можна зарахувати виплати гетьманського скарбу “на чоботи” для компанійців і сердюків (такі кошти виділялися і для запорожців). Наприклад, у переліку витрат гетьманського скарбу за 1678 р. є запис про те, що “Игнатови Уманцу и Федеви пятіомъ козакомъ Запорозскимъ, которые поѣхали з Турчиномъ до Москвы, далемъ по талюру на боты” [Романовський 1930, 10]. Аналогічна практика існувала й у забезпеченні охотницьких полків: готовий одяг і взуття або збиралися з податних верств населення в районах квартирування найманих полків, або ж виділялися з гетьманського скарбу в грошовому еквіваленті. Розпис витрат скарбу 1678 р. згадує про кошти, виділені на сердюцькі полки Герасима Василевича та Андрія Ребриковського: “...одинадцати козакомъ пѣхотинцомъ полку Гарасимового, которые армату Турецкую провадили, далемъ по два зол. на боты по указу панскомъ. ...козакомъ полкомъ Ребриковского человѣка пять Иванъ Жученко, Лавринъ Губаръ, Івашко Луговский, Гришка Ковшовецкий, Маркъ Татаринъ, далемъ зол. по два на боты” [Романовський 1930, 15]². Звернімо увагу на те, що гроші “на чоботи” з-поміж інших виплат завжди фіксувалися осібно. Ця практика, як і інші екстраординарні виплати напередодні чи під час воєнних виправ, що мали стати додатковим заохоченням для війська, знаходять аналогії у грошових субсидіях турецьких султанів кримським татарам: *туркеш-бехаси* (з тур. букв. “колчанні гроші”) й *чизме-бехаси* (з тур. букв. “гроші на чоботи”), які надсилалися Стамбулом як додаткове заохочення напередодні воєнних походів [Зайцев 2009, 148; Книга путешествий Эвлии Челеби... 1996, 23].

Свого часу історик Віктор Романовський опублікував цікавий документ із розписом прибуткової та видаткової частин військового скарбу Лівобережної Гетьманщини, складений восени 1678 р. й поданий козацькими посланцями в Малоросійський приказ для обґрунтування запроваджених гетьманом Самойловичем податків [Романовський 1930, 1–16]. Як видно з його змісту, основну витратну частину, скеровану на наймане військо, становило жалування, яке виплачувалося щонайменше двічі на рік, що, очевидно, було пов’язано з напруженою воєнною ситуацією, спричиненою

тривалою і важкою облогою Чигирина османською армією, коли гетьман намагався платити своїм жовнірам частіше, стимулюючи їхній бойовий дух. Наприклад, у записі від 1 липня є нотатка про те, що гетьманський дозорець “будучи по указу панскомъ, посланыи въ Чигиринъ роздалемъ грошей полку Рубанового и драгоний радовому товариству и старшинъ тисячь двѣх зол. шѣсть сотъ и копъ десять” [Романовський 1930, 8]³. Аналогічних записів, що стосувалися інших охотницьких полків, не бракує протягом усього 1678 р., з чого випливає, що у воєнний час грошове жалування могло виплачуватися кількаразово, залежно від бойових потреб і фінансової спроможності скарбниці.

Загалом із 44 656 золотих, зібраних на початку 1678 р., до кінця літа на жалування 5 найманним полкам, задіяним в обороні Чигирина, було витрачено 40 181 золотий, не рахуючи преміальних виплат старшинам та окремим жовнірам [Романовський 1930, 4, 10]. Ця структура витрат цілком підтверджує тезу Романовського про переважання витрат на найманців у загальному бюджеті Гетьманщини й водночас свідчить, наскільки недостатніми були суми, стягвані з оренд на воєнні потреби. Тут важливо зазначити, що наразі не до кінця зрозуміло, які саме статті надходжень до скарбу були прив’язані до виплат охотницьким полкам і чи існував цей жорсткий зв’язок узагалі, оскільки бюджетне право існувало хіба у формі звичаю й не було регламентоване законодавчо.

Наступною групою витрат були акордні виплати, що видавалися найманцям практично щомісяця: 1) разові виплати охотницьким старшинам, які включали як готівкові гроші, так і подарунки (одяг, хутро) (“Самому Іван’ю полковнику и сотникомъ его по указу панскомъ выдалемъ со стахъ талярей сто” [Романовський 1930, 5]); 2) разові виплати рядовому товариству – судячи з усього, це були преміальні гроші особливо заслуженим жовнірам і ветеранам (“Михайлови Чернцеву козакови полку пана Павловского ранному, що Турчина взятого з коня зопхнувъ, 17 Юля далемъ таляръ грошей” [Романовський 1930, 9]); 3) разові виплати за захоплених “язиків” – традиційна винагорода за бранців або якісь символічні трофеї (клейноди, гармати тощо), виплачувана володарем “людям рицерським” (“Тогожь дня одинадцати козакомъ пѣхотинцомъ полку Гарасимового, которые армату Турецкую провадили, далемъ по два зол. на боты по указу панскомъ” [Романовський 1930, 15]); 4) виплати на *барву*, себто пошиття одягу для сердюків (“За тысячу и пятнадцать мосолбесовъ на полкъ пѣхотный Дмитровъ, мосолбесъ рахуючи по шести зол. безъ шостака, выдалемъ грошей полшести тысячи зол. триста и таляровъ тридцать без таляра” [Романовський 1930, 5]); 5) виплати пораним і звільненим з полону найманцям (“Сердюку хорому у Максимовское горы Юня 23 золотый далемъ” [Романовський 1930, 7]); 6) виплати на “коней” для компанійців (призначення цих виплат не зовсім ясне, оскільки суми зазвичай були меншими від вартості бойових коней; можливо, вони спрямовувалися на закупівлі чи ремонт “рондів” (упряжі), додаткового фуражу і т. ін.). Загалом, значна частина витратних статей вочевидь була традиційною й склалася ще в попередні десятиліття. У загальних своїх рисах вона наслідувала добре знайому козакам видаткову практику військового бюджету Речі Посполитої, коронних і литовських гетьманів. Йдеться передусім не так про регулярну платню-жолд, як про екстраординарні витрати, як-от премії за поранення, захоплення “язиків”, звільненням з полону воякам, розвідникам (“шпигам”) і кур’ерам⁴.

Сердюцькі та яничарські казани

Проте з-поміж цих виплат особливо впадає в око ще одна постійна стаття – на закупівлю казанів. Такі виплати в розписі 1678 р. згадуються доволі часто: “Ілковое сотнѣ полку пѣхотного Иванѣевого товариству Стефану Кописченку з товариствомъ на курѣнный казанъ копъ три далемъ Мая 25-го” [Романовський 1930, 6], “на казаны до Ромна робить посыланье на сто казановъ шаговъ по чотырнатцать выдалемъ зол.

сто сорокъ на Солоници” [Романовський 1930, 7], “Тогожь полку Гарасимового козакомъ у Веровци, що стояли сотни Оедоровой Атаману Щербинѣ зъ товариствомъ дватцаткомъ человѣкомъ казанъ купилемъ за три копи” [Романовський 1930, 8], “полку Иванѣва козакомъ сотни Басковой атаманови Василеви Киселю на десять человѣки два талеры на казанъ куринный” [Романовський 1930, 8] і т. д. Зауважимо, що казани закуповувалися не на полк загалом, а саме на курені – найнижчі адміністративні одиниці в охотницькому та козацькому війську. Курінь (чаг. *kürän* (“загін воїнів”), уйг. *kürjän* (“обоз, табір”)) був одним з різновидів чоловічих військових союзів у тюркомовних степовиків пізнього Середньовіччя, пізніше ставши однією з елементарних форм самоорганізації ранніх козацьких спільнот Дикого Поля [Грибовський 2018, 141, 145–146]. Прикметно, що в монголів курінь водночас був і елементом бойового шикування, і найменшим вояцьким підрозділом у військовій організації Золотої Орди [Грибовський 2018, 153–154]. Військова функція козацького куреня-підрозділу вочевидь була первинною, із часом набувши в запорожців ще й значення приміщення, у якому мешкали члени однієї громади.

Як відомо, казан був важливим елементом похідного спорядження і в козацькому, і в охотницькому війську й належав до колективного майна куреня. Однак постійна наявність і висока частотність виплат “на казан”, які ми зустрічаємо в розписах гетьманської скарбниці, свідчать про те, що вони мали у вояцькій субкультурі не тільки ужиткове, а й особливе символічне значення. Безпосередньою аналогією, яка напрошується в цьому разі, є символічна функція казана (тюрк. *kazan*, букв. “вишкребаний”) як одного з клейнодів *орти* (роти) в турецьких яничарів. Ця традиція сягала своїми витокami Середньовіччя й первісно була витворена в середовищі тюркських степовиків, у яких казан був важливим елементом похідного побуту й водночас символічним атрибутом чоловічих військових союзів [Петру 1997, 243–244]. Саме в цій ролі він закріпився і в яничарській субкультурі. Казани разом із прапорами несли перед підрозділами під час урочистих процесій і навіть у бою. Ними опікувалися спеціальні офіцери (*аичибаши* (тюрк. *aşçıbaşı*)) [Мебде-и Канун-и Йеничери оджагы тарихи 1987, 61–62], що чистили їх і готували в них їжу, а втрата казана дорівнювала втраті прапора.

Казан як один із центральних символів яничарської субкультури був інтегрований у ширшу семіотичну систему, пов’язану з їжею та одягом, що, з одного боку, відігравали роль інтегративних механізмів для спільноти, а з іншого – мали комунікативну функцію в стосунках із султаном.

«Їжа та все, що з нею пов’язано, відігравали ключову роль у житті яничарського корпусу. Як і в інших спільнотах – містах, палацах, армії під час воєнної кампанії – яничарський корпус мав забезпечуватися певним набором продуктів, які або постачалися як частина платні, або заготовлялися самостійно, або закуповувалися на спеціально виділені кошти. Символічне значення харчування яничарів, однак, було надзвичайно важливим. Почати варто з того, що сам корпус називався *осак* (тур. “вогнище”) або *осак-і Бекташів* (тур. “вогнище Бекташів”). Назви офіцерських рангів безпосередньо виводилися з кухні: *çorbacı* (тур. “супник”) був командиром батальйону, а офіцерами нижчого рангу були *aşçı* (тур. “кухар”) і *kara kullukçus* (тур. “посудомийник”)), – зазначає сучасна сходознавиця Емі Сінгер [Singer 2002, 140]⁵.

Походження назв цих рангів вказувало на належність яничарів до ордену дервішів Бекташі. Для цієї духовної спільноти кухня і вогнище були священними символами, а їхня внутрішня ієрархія також мала гастрономічні конотації.

У яничарському середовищі казан, на думку Сінгер, “здавна виступав як священна ікона лояльності до султана”. Приймаючи їжу від падишаха, яничари ніби підтверджували свою вірність і обов’язок служити. Спільне споживання їжі з казанів у казармі й польовому таборі сприялогуртуванню вояцької спільноти, витворюючи додаткову комунікацію й зміцнюючи дух корпоративності [Bursa 2018]⁶. Довкола

казанів відбувалися наради й збори підрозділів-*бьолок* (*bölük*). Під час яничарських бунтів казани, які містилися в казармах, символічно перевертали догори дном (*kazan devirmek*), а їжу з них викидали на знак непокори [Singer 2002, 156–157].

В українському контексті гроші “на казан”, очевидно, також мали бути символічним жестом володаря, що виявляв опіку над “людом рицерським”, зміцнюючи їхню лояльність і заохочуючи до вірної служби. Сам звичай міг сформуватися і побутовати в козацькому середовищі як репліка культури степовиків (татар), так і османської мілітарної традиції⁷. Курінні казани здавна були важливим атрибутом похідного життя запорожців та реєстрових козаків. На Січі казани належали до колективного майна куреня (так само як риболовні снасті, ремісничий реманент, столовий посуд, меблі та інше домашнє начиння) й купувалися спільним коштом громади [Яворницький 1990, 183–184]. Водночас казани ніколи не входили до асортименту платні, яку отримував Запорозький кіш від гетьманів та московських царів і яка зазвичай включала гроші, порох, свинець, продовольство (зерно, борошно, горілку), одяг та матеріали для ремонту чи побудови морських суден⁸. Так само як і в запорожців, казани широко використовувалися в реєстровому війську. На жаль, точно не відомо, чи мали реєстрові курені якесь спільне похідне майно (наприклад, вози, шанцевий інструмент чи ті ж таки казани) [Сокирко 2006b, 486–487]. З кінця XVII ст. є свідчення про те, що заможні виборні козаки виходили в похід із власним майном і кіньми, але в наступному періоді трапляються також накази гетьманської влади виступати в похід, маючи в полках вози, шанцевий і таборовий реманент, що теоретично мали б закуповуватися коштом козацьких громад або полкових бюджетів.

Зовнішній вигляд військових казанів⁹ добре відомий нам за описами, а також археологічними знахідками й музейними зібраннями. Дмитро Яворницький зазначав, що запорожці мали мідні або чавунні казани, які діставали в турків і татар або ж купували в Гетьманщині. Чавунні казани були литими й через свою велику вагу ставилися безпосередньо на піч або відкрите вогнище. У нижній частині казана напаявалися короткі ніжки, як це видно на малюнку, вміщеному в публікації Яворницького [Еварницький 1888, 86–87]. Інший і легший, очевидно, саме похідний варіант казана, який використовувався у війську, репрезентують дві знахідки, виявлені під час археологічних розкопок 1973 р. на полі Берестецької битви. Обидва казани мали діаметр 34–35 см і були склепані з мідних листів. У горішній частині вінець кріпилися мідні вушка, до яких припасовувалася залізна дужка, за яку казан підвішувався над багаттям [Свешніков 1992, 222]. Аналогічну конструкцію має мідний казан з колекції Національного музею історії України в Києві, знайдений у с. Новоселиці Чигиринського району Черкаської області в 1893 р. і датований першою половиною XVII ст.: він більшого розміру (діаметр 85 см), виготовлений з листової міді й для більшої міцності стягнений по нижньому краю металевим ободом. Вінця казана відігнуті назовні, під ними з двох боків приклепані смуги-основи двох петельчастих ручок¹⁰. Мідні казани були набагато легші й, імовірно, через це набули більшого поширення в умовах похідного побуту. Їхній об’єм, на думку археолога Ігоря Свешнікова, був оптимальним для невеликого козацького підрозділу з 10 осіб [Свешніков 1992, 222], що якраз відповідає середній чисельності куреня принаймні в сердюцьких полках (курені запорожських і реєстрових козаків були зазвичай набагато більші, часом налічуючи до кількисот осіб).

Показово, що в джерелах немає будь-яких прямих чи опосередкованих свідчень про закупівлю гетьманським скарбом казанів для запорожців і реєстрових козаків чи виділення коштів на них (зазвичай у період воєнних кампаній гетьмани виділяли гроші на продовольство чи боєприпаси, рідше – платню для війська). Цікаво також, що ані документальна, ані фольклорна традиція не зафіксували якоїсь обрядовості запорожців і реєстровців, пов’язаної з казанами й приготуванням їжі. Традиції спільних трапез, притаманні січовикам, що збереглися в описах очевидців і пізніших

переказах, включали бенкетування старшин і заможних козаків, “кружляння” спиртних напоїв, грошові складки на купівлю харчових припасів, однак ніколи спеціально не згадували казанів у їхньому контексті. Тож видається, що ця практика пожалування казанів була притаманна лише сердюкам, які постали в гетьманській армії як репліка османської мілітарної моди. Чи витворилася довкола курінних казанів якась звичаєва практика, через брак інформації в джерелах наразі сказати важко. Але сам факт постійної наявності казанів у структурі сердюцької платні свідчить про їхню символічну функцію, що була аж ніяк не менш важливою від утилітарної. Цілком можливо, що подальші пошуки виявлять нові деталі з побуту найманців і гетьманських козаків, які проллють світло на цю маловідому для нас ділянку їхньої історії.

Висновки

Тривале військове партнерство між Гетьманщиною, Портою та Кримським юртом, що розпочалося від середини XVII ст., великою мірою посприяло перемішуванню звичаїв і численним взаємним запозиченням передусім у військовій площині, що стала одним з найдинамічніших каналів обміну культурними практиками. Досвід “паралельного прочитання” османських і козацьких військових традицій допомагає краще зрозуміти цілу низку культурних явищ, які виходять за рамки суто мілітарної сфери. Зокрема, йдеться про символічне значення їжі та одягу, яке імпліцитно існує в сприйнятті сучасників, але напряду не відображене в джерелах. Витоки цього символізму слід шукати в архаїчних практиках включення їжі і вбрання в ритуали лояльності та вшанування володаря, який віддячує своїм слугам різноманітними дарами. Релікти таких практик найдовше зберігалися саме у вояцьких спільнотах, якими були ранні козацькі (тюркські та українські) громади Дикого Поля, а пізніше закриті корпорації професійних вояків на кшталт яничарів і сердюків.

Ранньомодерним державам повсюдно бракувало ресурсів і засобів для монополізації насильства, і їхній контроль навіть над найдосконалішими військовими інститутами завжди міг обмежуватися низкою факторів: нестачею матеріальних ресурсів, кадрів тощо. Звідси поставала потреба в комбінуванні різних ступенів підпорядкування державі й водночас опертя на особисті зв’язки. У домодерних арміях, де велику роль відігравали патронально-клієнтарні мережі й створені ними ієрархії, патерналістські моделі панування / підданства функціонували однаково добре й на Заході, й на Сході. І яничари, і сердюки, не будучи пов’язаними з місцевим суспільством (принаймні на перших етапах своєї історії), знаходили свого “батька” в особі султана / гетьмана, який був гарантом їхнього життя, служби, матеріального й кар’єрного зростання, виявляючи свою опіку в щедрих грошових винагородах, одязі й харчах. Символічними узами, які в Гетьманщині скріплювали зв’язок володаря із жовнірами, були каптани й казани, запозичені, очевидно, з османської практики утримання яничарів, де вони також мали й утилітарне, й глибоко символічне значення.

¹ Щоправда, вказівок на яничарів в опублікованих листах Пушкаря до московського царя ми не виявили [Акты... 1863, 89–96].

² Подібні виплати згадуються в інших джерелах і щодо попередньої воєнної кампанії 1677 р. [Акты... 1884, 120].

³ Тут йдеться про компанійський полк Івана Рубана та роту драгунів з надвірного війська гетьмана.

⁴ Про структуру екстраординарних витрат у коронному та литовському військах див.: [Беляшевский 1897, 87–95; Majewski 2020, 567–587; Milewski 2019, 175–194; Wagner 2016, 226–238].

⁵ Про інші церемонії, зокрема “день пахлави” в яничарській субкультурі, див.: [Masson 2019, 94–98].

⁶ Про корпоративну культуру яничарів та її механізми див.: [Yilmaz 2023, 238–255].

⁷ Цікаво, що у 2016 р. Кам'янець-Подільською архітектурно-археологічною експедицією було виявлено рештки мідних казанів, що належали яничарському гарнізону міста часів османського панування. Такі знахідки є свідченням того, що побут яничарів був відомий в Україні не на рівні абстрактних, а цілком уречевлених реалій [Нечитайло, Горбаненко 2017, 69–71].

⁸ Ця практика не була притаманна й московській версії царського жалування донським козакам, яка теоретично могла б наслідувати османські аналоги. “Донские отпуски”, що почали регулярно надсилатися у військо з 1613 р., також склалися з грошей, сукна, боєприпасів, хліба й горілки, але казанів серед них не було [Добриков 2011].

⁹ У побуті Гетьманщини і Запорозької Січі використовувалася велика кількість різних видів казанів: великі винокурні та броварні на виробництві горілки та пива (чавунні, залізні або мідні), казани й казанки менших розмірів як кухонний посуд для приготування їжі (здебільшого мідні, іноді латунні та бронзові).

¹⁰ Національний музей історії України, інв. № Мт-1070. Автор складає подяку заступнику директора Національного музею історії України, кандидату історичних наук Богданові Патриляку за можливість ознайомитися з фондовою історією пам'ятки. Крім цього предмета, у Новоселицькому скарбі було виявлено ще два мідних казани аналогічної конструкції, датовані кінцем XVI – першою половиною XVII ст. [Попельницька 2005, 52–53].

ЛІТЕРАТУРА

Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Архивной комиссией. Т. 5. Санкт-Петербург, 1855.

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. Т. 4. Санкт-Петербург, 1863.

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. Т. 12. Санкт-Петербург, 1882.

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. Т. 13. Санкт-Петербург, 1884.

Беляшевский Н. Расходы Речи Посполитой на козацких послов // *Киевская старина*, 1897, № 6.

Брехуненко В. **Козаки на Степовому Кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVIII ст.** Київ, 2011.

Брехуненко В., Грибовський В., Мицик Ю., Піскун В., Синяк І., Тарасенко І. **Між конфронтацією та взаємодією: українсько-кримські та українсько-ногайські стосунки в XVII – першій половині XX ст.** Київ, 2018.

Верменич Я. Крим і Північне Причорномор'я на цивілізаційному перехресті (VIII ст. до н. е. – кінець XVIII ст.) // *Схід і Південь України: час, простір, соціум: у 2 т.* Т. 1. Київ, 2014.

Гаджиева С. Ш. **Матеріальна культура ногайцев в XIX – начале XX вв.** Москва, 1976.

Галенко О. Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: парадокси козацької ідеології і проблема східного впливу // *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей.* Т. V. Київ, 1998.

Галенко О. Зрадники-герої або український ідеал потуреченця // *Соціум. Альманах соціальної історії.* Вип. 6. Київ, 2006.

Галенко О. Конституційні ідеї Пилипа Орлика з перспективи степових витоків політичної традиції українського козацтва // *Пилип Орлик: життя, політика, тексти. Матеріали Міжнародної наукової конференції “Ad Fonte” до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р.* Київ, 2011.

Гимбатова М. Б. **Культура поведення и этикет ногайцев в семейном и общественном быту (XIX – начало XX века).** Махачкала, 2007.

Грибовский В. В. Социальная типология казацких сообществ // **Казачество в тюркском и славянском мирах.** Казань, 2018.

Грибовський В. До питання про генетичний зв'язок запорозького зимівника з економікою причорноморських номадів XVI–XVIII ст. // *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження.* Вип. 10. 2012.

Грибовський В. Коші кримських чабанів у XVI–XIX ст.: риси подібності до запорозького козацтва // **Гетьманська Україна між Польщею, Росією та Туреччиною**. Ніжин, 2019.

Григор'єва Т. Турецьке підданство гетьмана Петра Дорошенка: умови та церемоніал його визнання // **Записки Наукового товариства ім. Шевченка**. 270: Праці Історично-філософської секції. Львів, 2017.

Грушевський М. **Історія України-Руси**. Т. IX. Ч. 1. Київ, 1996.

Грушевський М. **Історія України-Руси**. Т. X. Київ, 1998.

Голінський М. **Silva regum: (1648–1665)** [Архів ранньомодерної Української держави, т. 4] / Упор. Я. Федорук; лат. пер. М. Домбровський, О. Заяць. Ч. II: (1650–1653). Київ, 2020.

Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // **Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка**. Т. ССXXII: Праці історико-філософської секції. Львів, 1991.

Добриков В. В. **Донские отпуски: 1613–1696 гг.: Автореф. дис. ... кандидата исторических наук**. Воронеж, 2011.

Дудар Р., Срібняк І. **Збройні сили Османської імперії (XIV – початок XIX ст.): Історія розвитку, структура, бойові кондиції**. Київ, 2013.

Зайцев И. В. **Крымская историографическая традиция XV–XIX вв.: пути развития: рукописи, тексты и источники**. Москва, 2009.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ). Ф. II, спр. 15422; ф. VIII, спр. 228м.

Костомаров Н. Руїна: Гетманства Бруховецького, Многогрешного и Самойловича // Костомаров Н. **Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования**. Кн. 6. Т. XV. Санкт-Петербург, 1905.

Книга путешествий Эвлии Челеби. Походы с татарами и путешествия по Крыму (1641–1667 гг.). Симферополь, 1996.

Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1666 року і відповідь короля Яна Казимира на неї // Крикун М. **Між війною і радою. Козацтво правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття: Статті і матеріали**. Київ, 2006.

Лазаревский А. **Описание Старой Малороссии**. Т. 1. Киев, 1888.

Лазаревский А. **Описание Старой Малороссии**. Т. 3. Киев, 1902.

Мебде-и Канун-и Йеничери оджагы тарихи (История происхождения законов янычарского корпуса) / Изд. текста, пер. с тур., коммент. и указ. И. Петросян. Москва, 1987.

Мильчев В. Характерні риси Запорозького етосу XVIII століття // **Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету**. Вип. XXVII. Запоріжжя, 2009.

Нечитайло П. О., Горбаненко С. А. Мідний посуд та рис з Кам'янця-Подільського // **Археологія**, 2017, № 2.

Останчук В. Проблеми і перспективи розвитку української османістики // **Український археографічний щорічник**. Вип. I. Київ, 1992.

Попельницька О. П'ять гетьманських резиденцій: Суботів, Чигирин, Батурин, Глухів, Козелець: Інформація історичних джерел // **Історико-географічні дослідження в Україні**. Число 8. 2005.

Прицак О. Етимологія та зміст назви “козак” // **Український історик**, 1965, № 3–4.

Романовський В. Документ до історії державного скарбу давньої Гетьманщини // **Український археографічний збірник**. Т. 3. 1930.

Свешніков І. К. **Битва під Берестечком**. Львів, 1992.

Середа О. Ханська Україна в адміністративній структурі Сілістринсько-Очаківського еялету // **Чорноморська минувшина**. Вип. 3. Одеса, 2008.

Середа О. **Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст.** [XVIII. Yüzyıl Osmanlı Belgeleri Işığında Osmanlı-Ukrayna Bozkır Serhatti]. Одеса, 2015.

Сокирко О. “Одягати й наглядати” (одяг і соціальний статус найманців Лівобережного Гетьманату кінця XVII – початку XVIII ст.) // **Соціум: Альманах соціальної історії**. Вип. 1. Київ, 2002.

Сокирко О. Військова організація та воєнне мистецтво українського козацтва // **Історія українського козацтва: Нариси у 2 томах**. Т. 1. Київ, 2006а.

Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. Київ, 2006b.

Сокирко О. Українські сердюки та османські serden-geçti (до дискусії про етимологію та побутування термінів) // **Чорноморська минувшина**. Вип. 14. 2019. DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2019.14.187077>

Чухліб Т. Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. Київ, 2010.

Шейхумеров А. А. Организационная структура крымскотатарского войска (XV–XVIII вв.) // **Золотоордынская цивилизация**, 2017, № 10.

Эварницький Д. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. Ч. 2. Санкт-Петербург, 1888.

Эварницький Д. **Источники для истории запорожских казаков**. Т. 1. Владимир, 1903.

Яворницький Д. **Історія запорізьких козаків** / Пер. І. Сварника. Т. 1. Львів, 1990.

Acta historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 usque 1795. Vol. II. Cz. 1. Kraków, 1880.

Aksan V. H. War and peace // **The Cambridge History of Turkey**. Vol. 3. Cambridge University Press, 2006.

Aksan V. H. Ottoman Ethnographies of Warfare, 1500–1800 // **Empires and Indigenes: Inter-cultural Alliance, Imperial Expansion, and Warfare in the Early Modern World** / Ed. by W. E. Lee. New York, USA, 2011.

Alkan M. The End of Akıncı Corps in the Ottoman Empire // **IBAC 2012: 2nd International Balkan Annual Conference: The Balkans at a Crossroads**. Vol. 2. Istanbul, 2013.

Ardelean F. N. Seimeni în slujba principilor Transilvaniei în a doua jumătate a secolului XVII [Seimeni in the Service of Transylvanian Rulers in the Second Half of the Seventeenth Century] // **Banatica**. Nr. 22. 2012.

Bursa N. Powerful Corps and Heavy Cauldrons // **Dublin Gastronomy Symposium: 2018 – Food and Power**. 2018. URL: <https://arrow.tudublin.ie/cgi/viewcontent.cgi?article=1130&context=dgs> (дата звернення: 25.09.2023).

Ciesielski T. Wpływ sztuki wojennej Orientu w wojskach Rzeczypospolitej // **Staropolski ogląd świata. Rzeczpospolita między okcydentalizmem a orientalizmem** / Red. F. Wolański, R. Kołodziej. T. 1: Przestrzeń kontaktów. Toruń, 2009.

Davies B. L. **Warfare, State and Society on the Black Sea Steppe, 1500–1700**. London and New York, 2007.

Khazanov A. M. The Eurasian Steppe Nomads in World Military History // **Nomad Aristocrats in a World of Empires** / Ed. by J. Paul. Weisbaden, 2013.

Kołodziejczyk D. **Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672–1699**. Warszawa, 1994.

Kołodziejczyk D. Rola islamskiego sąsiedztwa w kulturze i polityce Rzeczypospolitej // **Rzeczpospolita wielu wyznań**. Materiały z międzynarodowej konferencji Kraków, 18–20 listopada 2002 / Red. A. Kaźmierczyka, A. K. Link-Lenczowskiego, M. Markiewiczza i K. Matwijowskiego. Kraków, 2004.

Kołodziejczyk D. **The Crimean Khanate and Poland-Lithuania International Diplomacy on the European Periphery (XVth–XVIIIth Century)**. A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents. Leiden, 2011.

Majewski A. A. Rachunki wojskowe hetmana wielkiego litewskiego Pawła Jana Sapiehy z lat 1655–1662 // **Res historica**. Nr. 49. 2020. DOI: <https://doi.org/10.17951/rh.2020.49.567-587>

Masson G. L. **The urban Janissary in eighteenth-century Istanbul**. Doctorates Thesis Ph.D. University of Birmingham, 2019.

Milewski D. Wydatki hetmanów koronnych na początku lat 50. XVII wieku na podstawie akt skarbowo-wojskowych z AGAD w Warszawie // **Echa Przeszłości**. Nr. XX/1. 2019. DOI: <https://doi.org/10.31648/ep.4835>

Murphey R. **Ottoman Warfare, 1500–1700**. London, 1999.

Neagoe C. Seimenii în oștile Moldovei și Țării Românești (secolul al XVIII-ilea) // **Argesis. Studii și comunicări Seria Istorie**. Nr. XV. 2006.

Ostapchuk V. The Human Landscape of the Ottoman Black Sea in the Face of the Cossack Naval Raids // **Oriente Moderno** (Nuova serie: The Ottomans and the Sea). Issue 20/81. 2001.

- Ostapchuk V.* Cossack Ukraine In and Out of Ottoman Orbit, 1648–1681 // **The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries**. Brill, 2013. DOI: https://doi.org/10.1163/9789004254404_007
- Özcan A. Akıncı* // **İslam Ansiklopedisi**. Vol. 2. İstanbul, 1989.
- Perry C.* The Horseback Kitchen in Central Asia // **Food on the Move: Proceedings of the Oxford Symposium on Food and Cookery 1996** / Ed. by H. Walker. Prospect Books, 1997.
- Paul J.* The State and the Military – a Nomadic Perspective // **Militär und Staatlichkeit. Beiträge des Kolloquiums am 29. und 30.04.2002** / Ed. by I. Schneider. Halle, 2003.
- Pritsak O.* The Turkic Etymology of the Word *Qazaq* “Cossack” // **Harvard Ukrainian Studies**. Vol. 28. No. 1/4. 2006.
- Quataert D.* Clothing Laws, State, and Society in the Ottoman Empire, 1720–1829 // **International Journal of Middle East Studies**. Vol. 29. No. 3. 1997.
- Sahillioğlu H.* Yeniçeri Çuhası ve İl Bayezid’in Son Yıllarında Yeniçeri Çuha Muhasebesi // **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**. Sayı 2–3. 1974.
- Singer A.* **Constructing Ottoman Beneficence: An Imperial Soup Kitchen in Jerusalem**. Albany, 2002.
- Sydorenko A.* Using the Ukrainian Archives for the Study of Janissary Networks in the Northern Black Sea: Research Perspectives and Challenges // **Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi**. Sayı 8. 2022. DOI: <https://doi.org/10.30517/cihannuma.1131057>
- Turanly F.* The Military Cooperation between the Crimean Khanate and the Zaporozhian Host in the Second Quarter of the XVIIth Century // **Східноєвропейський історичний вісник**, 2019, № 11. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.11.170699>
- Veinstein G.* On the Ottoman janissaries (fourteenth-nineteenth centuries) // **Fighting for a Living: A Comparative History of Military Labour 1500–2000** / Ed. by E.-J. Zürcher. Amsterdam University Press, 2013. DOI: <https://doi.org/10.1515/9789048517251-005>
- Wagner M.* Wydatki wojskowe hetmana wielkiego koronnego Stanisława Jabłonowskiego w latach 1685–1689 // **Pecunia nervus belli. Z dziejów dyplomacji i stosunków międzynarodowych w XV–XVIII wieku** / Red. M. Markiewicz, R. Skowron, F. Wolański. Katowice, 2016.
- Wimmer J.* **Historia piechoty polskiej do roku 1864**. Warszawa, 1978.
- Yilmaz G.* Body Politics and the Devşirmes in the Early Modern Ottoman Empire: The Conscripted Children of Herzegovina // **Children and Childhood in the Ottoman Empire: From the 15th to the 20th Century**. Edinburgh University Press, 2021.
- Yilmaz G.* Janissaries in the making: coerced labor and chivalric masculinity in the early modern Ottoman Empire // **Labor History**. Vol. 64, Issue 3: Gender, War and Coerced Labor. 2023. DOI: <https://doi.org/10.1080/0023656X.2023.2180626>
- Zygulski Z. jun.* **Broń w dawnej Polsce na tle uzbrojenia Eurpy i Bliskiego Wschodu**. Warszawa, 1982.

REFERENCES

- Akty, odnosyashchiesya k istorii Zapadnoy Rossii, sobrannyye i izdannyye Arkhivnoy komissiyey* (1855), Saint Petersburg, Vol. 5. (In Ukrainian and Russian).
- Akty, odnosyashchiesya k istorii Yuzhnoy i Zapadnoy Rossii, sobrannyye i izdannyye Arkheograficheskoyu komissiyeyu* (1863), Saint Petersburg, Vol. 4. (In Ukrainian and Russian).
- Akty, odnosyashchiesya k istorii Yuzhnoy i Zapadnoy Rossii, sobrannyye i izdannyye Arkheograficheskoyu komissiyeyu* (1882), Saint Petersburg, Vol. 12. (In Ukrainian and Russian).
- Akty, odnosyashchiesya k istorii Yuzhnoy i Zapadnoy Rossii, sobrannyye i izdannyye Arkheograficheskoyu komissiyeyu* (1884), Saint Petersburg, Vol. 13. (In Ukrainian and Russian).
- Belyashevskiy N. (1897), “Raskhody Rechi Pospolitoy na kozatskikh poslov”, *Kiyevskaya starina*, No. 6, pp. 85–95. (In Russian).
- Brekhunenکو V. (2011), *Kozaky na Stepovomu Kordoni Yevropy: Typolohiya kozats'kykh spil'not XVI – pershoyi polovyny XVIII st.*, Instytut ukrayins'koyi arkheohrafiyi ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevs'koho NAN Ukrayiny, Kyiv. (In Ukrainian).
- Brekhunenکو V., Hrybovs'kyy V., Mytsyk Yu., Piskun V., Synyak I. and Tarasenko I. (2018), *Mizh konfrontatsiyeyu ta vzayemodiyeyu: ukrayins'ko-kryms'ki ta ukrayins'ko-nohays'ki stonunki v XVII – pershiy polovyni XX st.*, Instytut ukrayins'koyi arkheohrafiyi ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevs'koho NAN Ukrayiny, Kyiv. (In Ukrainian).

Vermenych Ya. (2014), “Krym i Pivnichne Prychornomor”ya na tsyvilizatsiynomu perekhresti (VIII st. do n. e. – kinets’ XVIII st.)”, in *Skhid i Pivden’ Ukrayiny: chas, prostir, sotsium: u 2 t.*, Vol. 1, Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, Kyiv. (In Ukrainian).

Gadzhijeva S. Sh. (1976), *Material’naya kul’tura nogaytsev v XIX – nachale XX vv.*, Nauka, Moscow. (In Russian).

Halenko O. (1998), “Luk ta rushnytsya v lytsars’kiy symbolitsi ukrayins’koho kozatstva: paradoksy kozats’koyi ideolohiyi i problema skhidnoho vplyvu”, *Mediaevalia Ucrainica: Mental’nist’ ta istoriya idey*, Vol. V, Krytyka, Kyiv, pp. 93–110. (In Ukrainian).

Halenko O. (2006), “Zradnyky-heroyi abo ukrayins’kyy ideal poturechentsya”, *Sotsium. Al’manakh sotsial’noyi istoriyi*, Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, Kyiv, Vol. 6, pp. 203–231. (In Ukrainian).

Halenko O. (2011), “Konstytutsiyni ideyi Pylypa Orlyka z perspektyvy stepovykh vytokiv politychnoyi tradytsiyi ukrayins’koho kozatstva”, in *Pylyp Orlyk: zhyttya, polityka, teksty. Materialy Mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi “Ad Fontes” do 300-richchya Benders’koyi konstytutsiyi 1710 r.*, Pul’sary, Kyiv, pp. 224–233 (In Ukrainian).

Gimbatova M. B. (2007), *Kul’tura povedeniya i etiket nogaytsev v semeynom i obshchestvennom bytu (XIX – nachalo XX veka)*, Epokha, Makhachkala. (In Russian).

Gribovskiy V. V. (2018), “Sotsial’naya tipologiya kazatskikh sooobshchestv”, in *Kazachestvo v tyurkskom i slavyanskom mirakh*, Institut arkhologii im. A. Kh. Khalikova AN RT, Kazan, pp. 93–172. (In Russian).

Hrybovskyy V. (2012), “Do pytannya pro henetychnyy zv’yazok zaporoz’koho zymivnyka z ekonomikoyu prychnomors’kykh nomadiv XVI–XVIII st.”, *Prydniprov’ya: istoriko-krayeznavchi doslidzhennya*, No. 10, pp. 20–33. (In Ukrainian).

Hrybovskyy V. (2019), “Koshi kryms’kykh chabaniv u XVI – XIX st.: rysy podibnosti do zaporoz’koho kozatstva”, in *Het’mans’ka Ukrayina mizh Pol’shcheyu, Rosiyeyu ta Turechchynoyu*, NDU im. M. Hoholia, Nizhyn, pp. 255–272. (In Ukrainian).

Hryhor’yeva T. (2017), “Turets’ke pidanstvo het’mana Petra Doroshenka: umovy ta tseremonial yoho vyznannya”, *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka*, Vol. 270: Pratsi Istorychno-filosofs’koyi sektsiyi, Lviv, pp. 449–475. (In Ukrainian).

Hrushevs’kyy M. (1996), *Istoriya Ukrayiny-Rusy*, Vol. IX, Pt. 1, Naukova dumka, Kyiv. (In Ukrainian).

Hrushevs’kyy M. (1998), *Istoriya Ukrayiny-Rusy*, Vol. X, Naukova dumka, Kyiv. (In Ukrainian).

Golins’kyy M. (2020), *Silva rerum: (1648–1665)* [Arkhib rann’omodernoyi Ukrayins’koyi derzhavy, T. 4], Ya. Fedoruk, M. Dombrovs’kyy and O. Zayats’ (eds), Vol. II: (1650–1653), Instytut ukrayins’koyi arkhеоhrafyi ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevs’koho NAN Ukrayiny, Kyiv. (In Polish and Ukrainian).

Dashkevych Ya. (1991), “Ukrayina na mezhi mizh Skhodom i Zakhodom (XIV–XVIII st.)”, *Zapysky naukovoho tovarystva im. T. Shevchenka*, Vol. 222, Lviv, pp. 28–44. (In Ukrainian).

Dobrikov V. V. (2011), *Donskiye otpuski: 1613–1696 gg.*, Avtoref. diss. ... kandidata istoricheskikh nauk, Voronezh. (In Russian).

Dudar R. and Sribnyak I. (2013), *Zbroyni syly Osmans’koyi imperiyi (XIV – pochatok XIX st.): Istoriya rozvytku, struktura, boyovi kondytsiyi*, Mizhnarodnyy naukovo-osvitniy konsortsium ime-ni Lyus’yena Fevra, Kyiv. (In Ukrainian).

Zaytsev I. V. (2009), *Krymskaya istoriograficheskaya traditsiya XV–XIX vv.: puti razvitiya: rukopisi, teksty i istochniki*, Vostochnaya literatura, Moscow. (In Russian).

Instytut rukopysu Natsional’noyi biblioteky Ukrayiny im. V. I. Vernads’koho (IR NBUV) [Institute of Manuscripts of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine], Fund II, File 15422; Fund VIII, File 228m.

Kostomarov N. (1905), “Ruina: Getmanstva Brukhovetskogo, Mnogogreshnogo i Samoylovi-cha”, in Kostomarov N., *Sobraniye sochineniy. Istoricheskiye monografii i issledovaniya*, Book 6, Vol. XV, Saint Petersburg. (In Russian).

Kniga puteshestviy Evlii Chelebi. Pokhody s tatarami i puteshestviya po Krymu (1641–1667 g.) (1996), Tavriya, Simferopol. (In Russian).

Krykun M. (2006), “Instruktsiya poslam Viys’ka Zaporoz’koho na varshavs’kyy seym 1666 roku i vidpovid’ korolya Yana Kazymyra na ney”, in Krykun M., *Mizh viynoyu i radoyu*.

Kozatstvo pravoberezhnoyi Ukrayiny v druhiy polovyni XVII – na pochatku XVIII stolittya: Statti i materialy, Krytyka, Kyiv, pp. 205–248. (In Ukrainian).

Lazarevskiy A. (1888), *Opisaniye Staroy Malorossii*, Vol. 1, Kyiv. (In Russian).

Lazarevskiy A. (1902), *Opisaniye Staroy Malorossii*, Vol. 3, Kyiv. (In Russian).

Mebde-i Kanun-i Yyenicheri odzhagy tarikhi (Istoriya proiskhozhdeniya zakonov yanychar-skogo korpusa) (1987), I. Petrosyan (ed.), Nauka, Moscow. (In Turkish and Russian).

Mil'chev V. (2009), "Kharakterni rysy Zaporoz'koho etosu XVIII stolittya", *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu*, Vol. XXVII, ZNU, Zaporizhzhya, pp. 21–27. (In Ukrainian).

Nechytaylo P. O. and Horbanenko S. A. (2017), "Midnyy posud ta rys z Kam'yantsya-Podil's'koho", *Arkheolohiya*, No. 2, pp. 65–75. (In Ukrainian).

Ostapchuk V. (1992), "Problemy i perspektyvy rozvytku ukrayins'koyi osmanistyky", *Ukrayins'kyy arkheohrafichnyy shchorichnyk*, Vol. I, Naukova dumka, Kyiv, pp. 94–112. (In Ukrainian).

Popel'nyts'ka O. (2005), "P'yat' het'mans'kykh rezydentsiy: Subotiv, Chyhyryn, Baturyn, Hlukhiv, Kozelets: Informatsiya istorychnykh dzherel", *Istoryko-heohrafichni doslidzhennya v Ukrayini*, Vol. 8, Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, Kyiv, pp. 50–83. (In Ukrainian).

Pritsak O. (1965), "Etymolohiya ta zmist nazvy 'kozak'", *Ukrayins'kyy istoryk*, No. 3–4, pp. 76–78. (In Ukrainian).

Romanovs'kyy V. (1930), "Dokument do istoriyi derzhavnogo skarbu davn'oyi Het'manshchyny", *Ukrayins'kyy arkheohrafichnyy zbirnyk*, Vol. 3, Naukova dumka, Kyiv, pp. 1–16. (In Ukrainian).

Svyeshnikov I. K. (1992), *Bytva pid Berestechkom*, Slovo, Lviv. (In Ukrainian).

Sereda O. (2008), "Khans'ka Ukrayina v administratyvnyi strukturi Silistryns'ko-Ochakivs'koho eyaletu", *Chornomors'ka mynuvshyna*, No. 3, Odesa, pp. 57–72. (In Ukrainian).

Sereda O. (2015), *Osmans'ko-ukrayins'ke stepove porubizhzhya v osmans'ko-turets'kykh dzherelakh XVIII st. [XVIII. Yüzyıl Osmanlı Belgeleri Işığında Osmanlı-Ukrayna Bozkır Serhattı]*, Astroprynt, Odesa. (In Ukrainian and Turkish).

Sokyrko O. (2002), "Odyahaty y nahlyadaty' (odyah i sotsial'nyy status naymantsiv Livoberezhnoho Het'manatu kintsya XVII – pochatku XVIII st.)", *Sotsium: Al'manakh sotsial'noyi istoriyi*, Vol. 1, Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, Kyiv, pp. 173–188. (In Ukrainian).

Sokyrko O. (2006a), "Viys'kova orhanizatsiya ta voyenne mystetstvo ukrayins'koho kozatstva", in: *Istoriya ukrayins'koho kozatstva: Narysy u 2 tomakh*, Vol. 1, Vydavnychyy dim "Kyievo-Mohylyans'ka akademiya", Kyiv, pp. 485–530. (In Ukrainian).

Sokyrko O. (2006b), *Lytsari druhoho sortu. Naymane viys'ko Livoberezhnoyi Het'manshchyny 1669–1726 rr.*, Tempora, Kyiv. (In Ukrainian).

Sokyrko O. (2019), "Ukrayins'ki serdyuky ta osmans'ki serden-geçti (do diskusiyi pro etymolohiyu ta pobutuvannya terminiv)", *Chornomors'ka mynuvshyna*, Vol. 14, pp. 3–11. (In Ukrainian).

Chukhlib T. (2010), *Kozaky ta yanychary: Ukrayina u khrystyans'ko-musul'mans'kykh viynakh 1500–1700 rr.*, Vydavnychyy dim "Kyievo-Mohylyans'ka akademiya", Kyiv. (In Ukrainian).

Sheykumerov A. A. (2017), "Organizatsionnaya struktura krymskotatarskogo voyska (XV–XVIII vv.)", *Zolotoordynskaya tsivilizatsiya*, No. 10, pp. 321–337. (In Russian).

Evarnitskiy D. (1888), *Zaporozh'ye v ostatkakh stariny i predaniyakh naroda*, Vol. 2, Saint Petersburg. (In Russian).

Evarnitskiy D. (1903), *Istochniki dlya istorii zaporozhskikh kazakov*, Vol. 1, Vladimir. (In Russian).

Yavornyts'kyy D. (1990), *Istoriya zaporiz'kykh kozakiv*, Transl. by I. Svarnyk, Vol. 1, Svit, Lviv. (In Ukrainian).

Acta historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 usque 1795 (1880), Vol. II, Cz. 1, Kraków.

Aksan V. H. (2006), "War and peace", in *The Cambridge History of Turkey*, Vol. 3, Cambridge University Press, pp. 81–117.

Aksan V. H. (2011), "Ottoman Ethnographies of Warfare, 1500–1800", in W. E. Lee (ed.), *Empires and Indigenes: Intercultural Alliance, Imperial Expansion, and Warfare in the Early Modern World*, New York University Press, New York, USA, pp. 141–163.

- Alkan M. (2013), "The End of Akıncı Corps in the Ottoman Empire", in *IBAC 2012: 2nd International Balkan Annual Conference: The Balkans at a Crossroads*, Vol. 2, Istanbul, pp. 492–501.
- Ardelean F. N. (2012), "Seimeni în slujba principilor Transilvaniei în a doua jumătate a secolului XVII", *Banatica*, Nr. 22, pp. 119–134.
- Bursa N. (2018), "Powerful Corps and Heavy Cauldrons", in *Dublin Gastronomy Symposium: 2018 – Food and Power*, available at: <https://arrow.tudublin.ie/cgi/viewcontent.cgi?article=1130&context=dgs> (accessed September 25, 2023).
- Cieselski T. (2009), "Wpływ sztuki wojennej Orientu w wojskach Rzeczypospolitej", in F. Wolański i R. Kołodziej (eds), *Staropolski ogląd świata. Rzeczpospolita między okcydentalizmem a orientalizmem*, Vol. 1: Przestrzeń kontaktów, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń, pp. 97–111.
- Davies B. L. (2007), *Warfare, State and Society on the Black Sea Steppe, 1500–1700*, Routledge, London and New York.
- Khazanov A. M. (2013), "The Eurasian Steppe Nomads in World Military History", in J. Paul (ed.), *Nomad Aristocrats in a World of Empires*, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Weisbaden, pp. 187–207.
- Kołodziejczyk D. (1994), *Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672–1699*, Oficyna Wydawnicza POLCZEK, Warszawa.
- Kołodziejczyk D. (2004), "Rola islamskiego sąsiedztwa w kulturze i polityce Rzeczypospolitej", in A. Kaźmierczyk, A. K. Link-Lenczowski, M. Markiewicz i K. Matwijowski (eds), *Rzeczpospolita wielu wyznań*, Materiały z międzynarodowej konferencji Kraków, 18–20 listopada 2002, Kraków, pp. 441–448.
- Kołodziejczyk D. (2011), *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania International Diplomacy on the European Periphery (XVth–XVIIIth Century). A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents*, Brill, Leiden.
- Majewski A. A. (2020), "Rachunki wojskowe hetmana wielkiego litewskiego Pawła Jana Sapiehy z lat 1655–1662", *Res historica*, Nr. 49, pp. 567–587. DOI: <https://doi.org/10.17951/rh.2020.49.567-587>
- Masson G. L. (2019), *The urban Janissary in eighteenth-century Istanbul*, Doctorates Thesis Ph.D, University of Birmingham.
- Milewski D. (2019), "Wydatki hetmanów koronnych na początku lat 50. XVII wieku na podstawie akt skarbowo-wojskowych z AGAD w Warszawie", *Echa Przeszłości*, Nr. XX/1, pp. 175–194. DOI: <https://doi.org/10.31648/ep.4835>
- Murphey R. (1999), *Ottoman Warfare, 1500–1700*, UCL Press, London.
- Neagoe C. (2006), "Seimenii în oștile Moldovei și Țării Românești (secolul al XVIII-ilea)", *Argesis. Studii și comunicări Seria Istorie*, Nr. XV, pp. 279–284.
- Ostapchuk V. (2001), "The Human Landscape of the Ottoman Black Sea in the Face of the Cossack Naval Raids", *Oriente Moderno* (Nuova serie: The Ottomans and the Sea), Issue 20/81, pp. 23–95.
- Ostapchuk V. (2013), "Cossack Ukraine In and Out of Ottoman Orbit, 1648–1681", in *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Brill, pp. 123–152. DOI: https://doi.org/10.1163/9789004254404_007
- Özcan A. (1989), "Akıncı", in *Islam Ansiklopedisi*, Vol. 2, Istanbul, pp. 249–250.
- Perry C. (1997), "The Horseback Kitchen in Central Asia", in H. Walker (ed.), *Food on the Move: Proceedings of the Oxford Symposium on Food and Cookery 1996*, Prospect Books, pp. 243–248.
- Paul J. (2003), "The State and the Military – a Nomadic Perspective", in I. Schneider (ed.), *Militär und Staatlichkeit. Beiträge des Kolloquiums am 29. und 30.04.2002*, Universities of Leipzig and HalleWittenberg, Halle, pp. 25–68.
- Pritsak O. (2006), "The Turkic Etymology of the Word *Qazaq* 'Cossack'", *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 28, No. 1/4, pp. 237–243.
- Quataert D. (1997), "Clothing Laws, State, and Society in the Ottoman Empire, 1720–1829", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 29, No. 3, pp. 403–425.
- Sahillioğlu H. (1974), "Yeniçeri Çuhası ve İl Bayezid'in Son Yıllarında Yeniçeri Çuha Muhasebesi", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2–3, pp. 416–466.
- Singer A. (2002), *Constructing Ottoman Beneficence: An Imperial Soup Kitchen in Jerusalem*, State University of New York Press, Albany.

Sydorenko A. (2022), “Using the Ukrainian Archives for the Study of Janissary Networks in the Northern Black Sea: Research Perspectives and Challenges”, *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, Sayı 8, pp. 129–144. DOI: <https://doi.org/10.30517/cihannuma.1131057>

Turanly F. (2019), “The Military Cooperation between the Crimean Khanate and the Zaporozhian Host in the Second Quarter of the XVIIth Century”, *East European Historical Bulletin*, No. 11, pp. 39–55. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.11.170699>

Veinstein G. (2013), “On the Ottoman janissaries (fourteenth-nineteenth centuries)”, in E.-J. Zürcher (ed.), *Fighting for a Living: A Comparative History of Military Labour 1500–2000*. Amsterdam University Press, pp. 115–134. DOI: <https://doi.org/10.1515/9789048517251-005>

Wagner M. (2016), “Wydatki wojskowe hetmana wielkiego koronnego Stanisława Jabłonowskiego w latach 1685–1689”, in M. Markiewicz, R. Skowron i F. Wolański (eds), *Pecunia nervus belli. Z dziejów dyplomacji i stosunków międzynarodowych w XV–XVIII wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice, pp. 226–238.

Wimmer J. (1978), *Historia piechoty polskiej do roku 1864*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa.

Yilmaz G. (2021), “Body Politics and the Devşirmes in the Early Modern Ottoman Empire: The Conscripted Children of Herzegovina”, in *Children and Childhood in the Ottoman Empire: From the 15th to the 20th Century*, Edinburgh University Press, pp. 239–263.

Yilmaz G. (2023), “Janissaries in the making: coerced labor and chivalric masculinity in the early modern Ottoman Empire”, *Labor History*, Vol. 64, Issue 3: Gender, War and Coerced Labor, pp. 238–255.

Zygulski Z. jun. (1982), *Broń w dawnej Polsce na tle uzbrojenia Eurpy i Bliskiego Wschodu*, PWN, Warszawa.

О. Г. Сокирко

Репліки османської мілітарної культури у військовому побуті Гетьманщини кінця XVII ст.

У статті представлено порівняльний аналіз форм матеріального утримання професійних військ Гетьманщини та Османської імперії – сердюків та яничарів крізь призму їхніх субкультур. Османські впливи на військово-політичні практики та побут Гетьманщини стали особливо інтенсивними та помітними – другій половині XVII ст. завдяки низці союзницьких альянсів та спільних воєнних походів. У системі забезпечення та утримання професійного найманого війська Гетьманщини простежуються не лише традиції, що прийшли з Речі Посполитої, а й запозичення з османської мілітарної моди.

Видача гетьманським сердюкам готового одягу, особливих преміальних виплат та інші форми заохочення вказують на чимало спільних рис із практиками утримання елітних відділів яничарського корпусу – серденгестів. У загальних рисах ці формування послуговували взірцем для створення постійних піхотних полків сердюків у Гетьманщині в період правління Петра Дорошенка (1665–1676). Згодом сердюцькі контингенти з’явилися в арміях лівобережних гетьманів Івана Самойловича (1672–1687) та Івана Мазепи (1687–1709). Разом із формою набору, очевидно, було запозичено й традиції матеріального забезпечення серденгестів. Привертають увагу спеціальні виплати сердюкам “на чоботи” й особливі грошові премії напередодні походів, що мають прямі аналоги в османській практиці. Однією з прикметних рис, характерних для яничарської субкультури, стали закупівлі гетьманською скарбницею для сердюцьких полків казанів, що мали статус символів вояцької спільноти, яка приймала їжу з рук гетьмана. Казани широко використовувалися в козацькому війську, але там вони придбавалися приватним коштом і були звичайним похідним реманентом. Їжа (“хліб”) та вбрання (“барва”; так само як у яничарів, було однотипним і порівняно уніфікованим), які одержували гетьманські сердюки, були знаковим виявом підданства й покори. Виплата найманцям платні (“жолд”), особливих грошових премій, одягу й продуктів, окрім утилітарної ролі, мала й глибоко символічний зміст, у різний спосіб маркуючи патронат і особисту опіку володаря над ними.

Ключові слова: Гетьманщина; культура харчування; козаки; сердюки; Османська імперія; яничари

Стаття надійшла до редакції 26.09.2023